

Лариса Нагорна

**ФЕНОМЕН РЕГІОНАЛІЗМУ І
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ
ВИТОКИ**

Наявність регіональних дисбалансів і відцентрових процесів у будь-якій державі перебуває у зворотній залежності від тривкості національної (загальногромадянської) ідентичності і здатності влади вибудовувати оптимальні структури життєдіяльності. Якщо говорити про Україну, то найглибші джерела тих перманентних політичних криз, які їй доводиться переживати, закорінені в розбалансуванні традиційних ідентифікаційних практик і неспроможності політичних еліт дійти згоди щодо напрямку розвитку країни й основоположних ціннісних пріоритетів. У радянській ідентифікаційній системі – не в останню чергу завдяки цілеспрямованим зусиллям держави – домінувала макроідентичність, вибудована на основі наднаціональної ідеологеми “радянського народу”. Разом з цією ідеологемою радянська ідентичність пішла у небуття, але її заміщення природною для молодого держави національною ідентичністю наражається на значні перепони. Однією з них є цивілізаційний за своєю природою конфлікт ментальностей, що набув виразного регіонального виміру.

Регіональні відмінності в Україні мають різне походження і різну природу. В їх основі лежить різний історичний досвід (майже суцільно травматичний) і сформовані на його основі регіональні коди й традиції. Не меншою мірою ці відмінності зумовлені геополітичними реаліями, специфічністю систем господарювання, соціальної стратифікації, способів самоорганізації тощо. Не варто скидати з рахунку і суб’єктивний чинник: цілеспрямований вплив регіональних еліт на формування того чи іншого “образу” регіону. Відсутність у держави чіткої стратегії формування громадянської ідентичності і адаптованої до проблем регіонів культурної політики перетворює територіальну ідентичність в ефективний мобілізаційний ресурс. Створювані регіональними елітами символи, ритуали, міфи непогано виконують роль збудників протестної активності, що було наочно продемонстровано у ході президентської й парламентської кампаній 2004 і 2006 рр.

Специфічність регіональної ідентичності полягає у складному поєднанні вироблених століттями стійких констант масової свідомості, індивідуального й групового досвіду локальної спільноти із тими важелями мобілізаційного й орієнтаційного впливу, які продукують на кожному новому етапі історичного розвитку місцеві еліти. Сформовану на локальній основі ідентичність іноді порівнюють із своєрідною квазіфізич-

ною субстанцією: вона має чимало властивостей фізичних тіл – складну структуру й багат шаровість, пружність, інерційність. “Чим сильніше тиснуть на неї, тим потужніша віддача. Її не можна переломити через коліно, не ризикуючи зламати собі шию. Ігнорувати це – значить приректи на невдачу будь-які, у тому числі розумні, плани”¹.

Варто також мати на увазі, що на політичний ландшафт країни впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибоких відмінностей – інколи вони представляються настільки серйозними, що можуть, мовляв, поставити під загрозу територіальну цілісність. Складні реалії української історії, насамперед тривала бездержавність і територіальне розчленування, підживлюють цей стереотип, аж до екстраполяції його в майбутнє. Тим більш важливо уважно досліджувати витоки як об’єктивно існуючих регіональних розбіжностей, так і міфологізованих уявлень, сконструйованих у різний час стереотипів, здатних стимулювати відцентрові тенденції.

Регіональна ідентичність віддзеркалює насамперед особливості історичного розвитку територій. На цьому важливо наголосити, оскільки сутнісні ознаки територіальних ідентифікацій складаються задовго до завершення процесів етно- і націєгенезу. Історично склалося так, що українські південні простори стали ще до н.е. ареною зустрічі двох цивілізацій – скіфської і античної. Слов’янським племінним князінням довелося співіснувати з Хозарським каганатом, територія якого охоплювала східну частину нинішньої України аж до пониззя Дніпра. Могутній державі русів, яка у X – XIII ст. була найбільшою державою Європи, простягаючись від Чорного до Балтійського моря, не належали нижня течія Дніпра, Побужжя, Донщина – величезні степові простори займали кочівники-половці. А у XIII ст. могутнє кочівницьке утворення – Золота Орда – підім’яло під себе вже підупалу Русь, і навіть наймогутніший на той час із руських князів – Данило Галицький – змушений був визнати їхню зверхність. Водночас Галицько-Волинська Русь стала об’єктом зазіхань західних сусідів – її територія була невдовзі поділена між Польщею, яка в середині XIV ст. підпорядкувала собі Галичину, і Великим князівством Литовським. При цьому, як вважають дослідники, входження князівств Подніпров’я і Волині до складу ВКЛ було результатом своєрідного кондомініуму – дипломатичної угоди, яка зберігала данницьку залежність окупованих Литвою територій від Орди².

Інакше склалася доля території між Дніпром і Прутом – ці землі у XIV ст. опинилися у складі новоствореного Молдавського князівства, яке перебувало у васальній залежності спочатку від Польщі, а з XVI ст. – від

¹ Галкин А.А. Глобализация и политические потрясения XXI века // Полис. – 2005. – № 4. – С.61.

² Русина О. Сіверська держава у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.81.

Туреччини. У Криму генуезькі колонії ділили територію із уламком Золотої Орди – Кримським ханством, яке після 1475 р. також стало васалом Османської імперії. Закарпаття ще в XI ст. потрапило під владу Угорщини.

Таким чином, упродовж XIII – XIV ст. різні території, на яких розпочиналися процеси українського етногенезу, потрапили до складу різних державних утворень, і лише династична угода між польськими королями і литовськими князями якоюсь мірою підтримувала відчуття єдності українських земель. Надалі український етнос зазнавав різних – політичних, економічних, культурних, релігійних – впливів, причому в умовах відсутності у нього власної державності ці впливи були, як правило, нерівноправними й дискримінаційними. Найчастіше вони набували форми нав'язування чужої ідеології, невластивих українській ментальності світоглядних орієнтирів, чужої інтелектуальної моди.

Складні обставини формування українського етносу в інонаціональних державних утвореннях зумовили орієнтаційний характер української самосвідомості. Власне, в умовах середньовіччя і ранньомодерного часу, коли полівасалітетна залежність і часта зміна протекторатів були нормою міждержавних відносин, колективна свідомість і не могла бути іншою. Не випадково навіть у часи апофеозу української державної ідеї, пов'язаного з Національною революцією середини XVII ст., інтелектуальні зусилля місцевої еліти фокусувалися навколо пошуку вигідного союзерена. За всієї його неприродності розмежування по Дніпру стало вододілом між сферами традиційних впливів – латинсько-католицького і візантійсько-православного. При цьому консервативне візантієство відчутно програвало більш раціональному західному християнству.

Втім, хоч вододіл між “Сходом” і “Заходом” в Україні завжди мав реальні обриси, умовний ментальний кордон між ними не варто абсолютизувати. Протистояння католицькому Заходу (як, до речі, й мусульманському Сходу) ніколи не набувало у вітчизняному дискурсі такої напруги, як в ідеологізованих конструкціях “Москви – третього Риму”. Ні популярний у Речі Посполитій сарматизм, ні його історіографічний український клон – “роксоланство” – не мали виразних ознак мегаломанії – “сарматом” міг себе назвати і слов'янин, і німець, і угорець, і молдаванин. Характеризуючи базований на ідеї республіканізму “сарматський міф”, польський історик К.Малішевський звертає увагу на його територіальну основу – “для шляхтича поняття “Польща” було невіддільне від дому, родини, кола приятелів. Держава і дім були однопорядковими партнерами”³. Як показала Н.Яковенко, руська шляхта, стоячи нарівні з польською біля витоків сарматської традиції, уже в 20-х рр. XVII ст. спроектувала її передовсім на власне – руське – минуле. Поняття “русський

³ *Maliszewski K. Sarmatyzm – próba współczesnej interpretacji zjawiska // Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy. – Torun, 2004. – S. 40.*

народ” виникає за аналогією з польським політичним народом (*patio Polona*) і локалізується – географічно, історично, психологічно – в межах українських воєводств. Основоположна для “руського” варіанту сарматизму ідея наступності щодо київських святинь і договірною характеру відносин Русі з Польщею, “скріплена сарматськими гаслами братерства й ”золотих вольностей”, дистанціювала шляхту – русинів та поляків – регіонально, але не політично; “ляха” недолюбливали як “чужого”, проте не вбачали в ньому ворога”. Інакше сприймало дистанцію між поляком і русином козацтво й “нижчі стани”, які опинилися за бортом “шляхетської республіки” – у їхньому середовищі “усвідомлення своєї причетності до ”руського народу” потенційно означало ворожість, спрямовану на осердя Речі Посполитої – Польщу”⁴.

Із сказаного можна зробити висновок, що на формування регіональної ідентичності в українському випадку спочатку справляв виразний вплив становий поділ, а вже потім за певних обставин у ній з’являється етнічний компонент. Саме під впливом політизованої етнічності, за Д.Вирським, “інтеграцію змінила сегрегація, що стала фатальною для всього річпосполитського проекту”⁵.

Варто також враховувати і ще одну важливу обставину – високу питому вагу просторового чинника у вітчизняних різновидах самоідентифікації. На кожному історичному етапі впродовж X – XVIII ст. наші предки з Наддніпрянщини мали безліч можливостей для територіальних переміщень, причому необжиті простори утворювалися не стільки внаслідок дії природних чинників, скільки під впливом “натиску степу” і війн. Схожі тенденції проглядаються у сусідній Московії, але там суворість клімату, стимулюючи колонізаційні процеси, водночас формувала схильність до общинності й авторитаризму в управлінні. На вітчизняних просторах ситуація складалася по-іншому: благодатну землю неможливо було освоїти внаслідок постійних набігів кочівників і агресивних сусідів, і величезні території упродовж століть лишалися “диким полем”. У таких умовах важливим складником ментальності виступало нестримне прагнення до “волі”, що знецінювало вартість людського життя і могло виливатися у спалахи напівусвідомленого, стихійного бунтарства. Водночас народжувалося специфічне відчуття “бойового побратимства” і відмінного від общинності “громадівства”. Але вимушена обставинами залежність від більш сильних сусідів і тривала бездержавність формувала комплекс “меншовартості”, що стримував розвиток як демократичних начал, так і підвалин раціоналізму. На фоні слабкості корпоративних принципів яскраво проглядалися риси романтичного самозаглиблення і утопічного мрійництва.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С 304-307.

⁵ Вирський Д. Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як „вітчизняна” для українців // Ейдос. – Вип. 1. – К., 2005. – С.269.

“Українний тип” освоєння території, порубіжність на межі християнського й мусульманського світів значили в українській історії значно більше, ніж прийнято вважати. Жити в Україні значило воювати постійно; у цих умовах поява “людей своєвольних” – козацтва – була вмотивована умовами життя. Козаки вважали себе лицарством і підкреслювали свою спорідненість із військово-чернечим Мальтійським орденом. Їхнє життєве кредо виразно відбите у вірші Касіяна Саковича на смерть гетьмана Сагайдачного: свою “золоту вольність” козаки здобули “не грішми, але кров’ю”, особистою мужністю і вірністю “ойчизні”. Світ для козацтва виразно поділявся на “своїх” і “чужих”. Моральні норми у “своєму” світі вибудовувалися на началах відданості побратимству, чесності, своєрідного демократизму. До “чужого” світу – спочатку “басурманського”, а потім і “лядського” – запорожець ставився по-іншому – тут і підступність, і жорстокість не піддавалися ні найменшому осуду. М.Попович майже інтуїтивно відчув, що для тогочасної людини опинитися “за порогами”, які з давньослов’янських часів мали сакральне значення граніці з “нижнім світом”, значило виразно протиставити себе нормам, освяченим і окультуреним віками.

Саме поняття “Низ” було не лише географічним. До певної міри це була “антиструктура” і “антисвіт”, простір особливої, карнавальної символізації, “нижній світ” на межі з хаосом. Людина свідомо обирала собі лінію “антиповедінки” – демонстративної безтурботності і навіть епатажності у побуті, постійної боєготовності, презирства до смерті й пекельних мук. У добропорядному й глибоко релігійному середовищі ця бравада часто сприймалася як угода із дияволом; “в козака-характерника вірили, як і в чортів і відьом”⁶. Як усяких порушників спокою їх боялися; адже “свій хліб” козаки здебільшого здобували зброєю, а набіги на татарські поселення, хоч і були, як правило, “відплатою”, провокували нові воєнні сутички. Самі ж козаки перебували у моменти найвищого напруження душевних сил в особливому стані духовної екзальтації, відчували себе безстрашними борцями за свободу і тому непереможними.

Українських козаків часто порівнюють із флібустьєрами й “береговими братствами” Карибського басейну, гаучо Аргентини. Але ніде у світі, крім України, екзотичним “прикордонним соціумам” не судилося справити такий помітний вплив на хід історії цілого континенту. По-перше, козакам, за визначенням А.Тойнбі, “вдалося дати гідну відповідь на виклик кочівників Великого Степу на південно-східних кордонах православного християнства”⁷. По-друге, розпочате ними антипольське повстання вилилося у національну революцію, а ця остання зрештою кардинально змінила політичну карту Європи. Розгадка фено-

⁶ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С.169.

⁷ Тойнби А. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С.149.

мена самовідтворюваності козацької самоорганізації, яка, хоч і у суто картинному вигляді, дожила до наших днів, полягає в легітимації нового цивілізаційного типу і нової форми суспільної організації. Українська козащина створила, за В.Липинським, “поняття державності й нації української”⁸, і не лише у вигляді національного міфу. Нова соціальна стратифікація, що стала наслідком революції, як і створені у її ході нові політичні, військові, правові інститути означали перехід через “точку неповернення”: значно зміцнілому внаслідок інкорпорації Гетьманщини російському самодержавству довелося понад сто років терпіти наявність на своїй території рис автономного українського устрою, а Польща впродовж тих же ста років розгубила ознаки своєї колишньої могутності і наприкінці XVIII ст. взагалі зійшла з політичної арени.

Революція потягнула за собою і значні зрушення ментально-психологічної природи. Мілітаризація українського життя, спалахи насильства, ксенофобії створили своєрідний феномен сакралізації війни – із культом сильної людини, оспівуванням військової доблесті, моральним виправданням жорстокості. У полеміці з “марсіалістами кривавими” виразно звучав голос гуманіста Лазаря Барановича, який застерігав: будь-яка війна розхитує основи цивілізованого співжиття (“скрізь недовіра, і всі насторожі, своєї тіні жахаються люди”). Зруйнуванням моральних засад у суспільстві були занепокоєні й козацькі літописці. За свідченням С.Величка, в Україні множилися “гніви, незгоди, властолюбство, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до них, злопригоди і непотребства”⁹.

Поява особливої козацької субкультури, виниклої під значним орієнтальним впливом і водночас глибоко закоріненої у стихію українських містичних уявлень, сприяла поширенню “козацького міфу”, який, у свою чергу, справив помітний вплив на формування української національної ідеї. З ним пов’язані ті ознаки войовничості й усвідомленого протесту, які були притаманні українській ідеї упродовж XVII – XIX ст. Оскільки ці ознаки слабо узгоджувалися із стереотипізованою “лагідністю” української вдачі, визначальною рисою української ідеї стали мотиви роздвоєння й ущемленості. Вони мали тенденцію до поглиблення в міру того, як у політиці імперської Росії дедалі виразніше проглядало прагнення звести нанівець рештки української автономії. Націоналізм у цих умовах не міг не стати формою самозахисту й консолідації. Але при цьому виразно проглядалася одна обставина, на яку звернув увагу М.Драгоманов: пробуджувана українська свідомість на Наддніпрянщині живилася ідеями політично-національного, а не етнічного (етнографічного) націоналізму. Автор “Історії русів” “був

⁸ Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. – К., 1997. – С.59-60.

⁹ Величко С. Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С. 6.

по-своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в нього не було майже ні крихти”¹⁰.

По іншому руслу пішов розвиток української національної свідомості на західноукраїнських землях. Галичина не знала козацтва; тому й не дивно, що ні сакралізація війни як способу життя, ні комплекс меншовартості як зворотний бік “топосу поразки” не визначали тут структуру суспільних умонастроїв. Українська ідентичність формувалася у Галичині як реакція на послідовно здійснюваний австрійською владою курс на забезпечення польського домінування в краї і, відповідно, на ґрунті політизації етнічності. Упродовж ХІХ ст. етнічна складова у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилюється і переростає у виразний антиполонізм, – як внаслідок незваженої й нерозумної політики польської адміністрації, так і під впливом німецької політичної думки, зокрема модних на той час концепцій “крові і ґрунту”. У програмі Української національно-демократичної партії, яка була домінуючою силою в західноукраїнському політичному середовищі, послідовно пропагувався принцип поділу Галичини й Буковини за етнічною ознакою, містилася вимога українського союму у Львові, українського намісника і крайового маршалка, українських урядників по всій владній вертикалі тощо¹¹. Угорський соціолог П.Тамаш точно підмітив, що виниклий на такій основі класичний етнонаціоналізм існував у Галичині “ в якомусь приземленому, селянському розумінні” – спочатку зверталася увага на важливість походження, а вже потім – на культурні параметри, зокрема мову¹².

Не можна не звернути увагу на ще одну особливість галицького ідентифікаційного процесу – бурхливий спалах русофільських міфів і їхню так само швидко девальвацію. Москвофільство у ХІХ ст. було однією з найвпливовіших течій у галицькій суспільній думці. Я.Грицак слушно зауважував, що на фоні русофільських міфів, які базувалися на утопічному баченні Росії як всеслов’янського месії релігійно-культурної єдності, “український проект” упродовж тривалого часу виразно програвав і мав “дуже мало шансів на реалізацію”¹³. Знадобилися криваві випробування Першої світової війни, щоб розвінчати утопію. Її досвід виявився для галицького українства настільки травматичним, що притаманний йому антиполонізм був доповнений не менш виразною русофобією.

¹⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 тт. – Т.5. – Кн.2. – К., 2001. – С.128.

¹¹ Програма Української національно-демократичної партії напередодні світової війни // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.6. – К., 2001. – С.179–180.

¹² Дзеркало тижня. – 2006. – 4 лютого.

¹³ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С.21.

Багатовікове перебування у рамках (хоч і на периферії) європейської цивілізації сприяло утвердженню на галицькому ґрунті індивідуалістичної, раціоналістичної психології. Водночас тривале суперництво з поляками, які розглядали територію Західної України як “свою”, зумовило постійний присмак оборонності у регіональній українській самосвідомості, що інколи межував з мегаломанією. Як залишок впливу “польськості” слід розглядати і високий ступінь релігійності галицького суспільства, а також підвищене почуття власної гідності. Ядром етноорієнтованої національної ідеї виступало місіонерство з національним забарвленням (теорія “українського П’ємонту”), а етнічна належність сприймалася як фундамент самоорганізації. Водночас гостро давалося взнаки те, що С.Єфремов називав “проявами жахливого обскурантизму”, зневаги до “галичской черни”, нетерпимості і верхоглядства: “націоналізм галицьких патріотів не був скроплений демократизмом”¹⁴. І все ж наявні у політичній культурі краю виразні патріархально-провінційні риси непогано уживалися із “психологічним активізмом”, із сильним відчуттям колективізму. Тут активніше, ніж на Наддніпрянській Україні, йшов процес оформлення політичних доктрин, формування політичних партій, молодіжних організацій.

Політичні наслідки того, що сталося на зламі XVIII і XIX ст. на українських землях, важко оцінити однозначно. Поділи Польщі не лише змінили кардинальним чином конфігурацію кордонів на політичній карті Європи, але й дали могутній поштовх процесам модерного націєтворення. Волею геополітичних обставин українські терени опинилися в епіцентрі процесів, що стали важливою віхою на шляху пошуків народами власної національної ідентичності. Адже, як зазначає Р.Шпорлюк, співвідношення сил на геополітичній арені змінилося “саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з’ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів”¹⁵. Не меншу роль у революціонізованні політичної географії України цей автор відводить територіальним здобуткам в районі Чорного моря: вони не тільки нормалізували стосунки України зі Сходом, але й ознаменували появу нової етнографічної території, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського народу¹⁶.

Утім, процеси української самоідентифікації набули незворотної динаміки лише після того, як колективними зусиллями місцевих інтелектуалів – М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича та ін. – був здійснений своєрідний “вивід прав” українства. А поєднання ідеї

¹⁴Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 442-443.

¹⁵Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С.256.

¹⁶Шпорлюк Р. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.17.

патріотизму з ідеєю революційності, яке вперше виразно прозвучало у поезії Т.Шевченка, забезпечило умови для переходу від національного самопізнання до національного самоствердження. За І.Дзюбою, поет був не просто рупором народного духу – “він творив новий, невідомий поетичний світ, що вгадував і самому народові незнані ще потреби його майбутнього розвитку, його буття в історії і культурі”¹⁷.

Якщо говорити про підвалини формування національної ідентичності у підросійській частині України, то на перше місце, очевидно, слід поставити чинник відроджуваної історичної пам’яті. Сталося так, що не стільки демографічна чи лінгвістична традиція, скільки міфологізоване уявлення про закоріненість української ідентичності у киеворуських пластах історії найбільшою мірою відповідало завданням легітимізації прав нації. На цій основі відбувалася трансформація козацького міфу у різновид народницького: романтизоване козакофільство переросло спочатку в українофільство, а невдовзі змінилося свідомим українством. Проте аж до кінця XIX ст. діяльність українофілів не мала політичного характеру. Захоплення старовиною не заважало діячам українського відродження бути водночас “добрими російськими патріотами” (Ю.Охримович). Таку роздвоєність свідомості П.Магочий визначив терміном “численних відданостей” (лояльностей)¹⁸. Те, що сьогодні зазвичай таврується як “малоросійство”, насправді являло собою форму самоусвідомлення тієї частини української еліти, яка намагалася поєднати місцевий патріотизм із лояльністю до Російської монархії.

Таке поєднання могло бути лише тимчасовим, оскільки і політична доктрина самодержавства, і його централізаторсько-уніфікаційна політика перебували у стані гострої конфліктності із “культурним кодом” українців. Чуже для української ментальності самодержавство стояло на першому місці в ряду російських ціннісних пріоритетів. Оскільки на другому було православ’я, влада царя усвідомлювалася водночас і як земна, і як небесна. Третій компонент ідеологічної “тріади” – народність – освячував ідею “Москви – третього Риму” видимістю народної підтримки. Усе це різко контрастувало з самоврядними традиціями магдебурзького права, з символічним демократизмом гетьманської атрибутики. Царизмові знадобилося ціле століття, щоб політикою “батога і пряника” витравити з свідомості мешканців Гетьманщини відчуття автономності свого суспільного буття.

Ще складнішими виявилися для російської влади завдання інкорпорації Правобережної України, яка і у XIX ст. продовжувала жити в умовах гострого протистояння “двох імперіалізмів – російського й польського” (Д.Бовуа). Зберігши панівне становище в економіці, польська еліта у

¹⁷Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., 2005. – С.156.

¹⁸Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.97–107.

своїй переважній більшості не полишала мрій про відновлення “історичної Польщі” в кордонах 1772 р., а наполегливі зусилля царизму у напрямі русифікації краю створювали постійне поле напруги, в якому українству виборювати свої права було ще важче, ніж на Лівобережжі. Ускладнював ситуацію і єврейський чинник, оскільки, входячи до “смуги осілості”, Правобережна Україна була регіоном інтенсивного формування особливої єврейської ідентичності. У містечках краю, де частка євреїв у населенні часто сягала 70 – 80%, замкнуті традиціоналістські єврейські громади витворили свій окремий світ і власну систему самоврядування. За О.Субтельним, євреї й українці надто довго існували у структурно-антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі, щоб стосунки між ними могли бути дружніми; “багато представників кожної з них були схильні таїти в собі старі образи, ніж плекати спільні інтереси й взаєморозуміння”¹⁹.

Особливо слід наголосити на особливостях російської колонізації колишніх земель Січі і неосвоєних просторів Слобожанщини й Донеччини. “Дикі поля”, що утворилися навколо заселеної українською людністю території внаслідок турецько-татарських набігів і пов’язаних із ними спустошень, створювали міграційний резерв, який зумовлював екстенсивний тип господарювання. Оскільки Росія не мала на південному сході усталених кордонів і потребувала захисту від набігів агресивних сусідів, вона не заперечувала проти української колонізації Слобожанщини й Південної України. Заохочувалися нею і організовані переселення у південні степи іноетнічного населення – німців, сербів, греків тощо. За підрахунками В.Пірка, всього за 15 років – з 1784 р. до кінця століття – населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. чол., але частка українців при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76%²⁰.

Внаслідок інтенсивного “перемішування” населення в районах “нового освоєння” формувалася особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов’язаний з етнічністю. На зміну витісненому із південних степів козацтву прийшли зайшли люди, які не мали нічого спільного із власне українською традицією. Терен, що був упродовж століть осердям української ідеї, знову, як і на світанку нашої ери, перетворився на ареал зустрічі кількох культур, які влада намагалася “переплавити” в російському казані, на шляхах прискореної модернізації. Оскільки перетворення селянина в робітника означало водночас і розрив із землею, цей процес супроводився утвердженням стійких патерналістських настанов – добробут найманого працівника майже повністю залежав від державної політики “в робітничому

¹⁹Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С.246.

²⁰Пірко В.О. Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С. 183-184.

питанні” та ще від фінансової спроможності та особистих якостей підприємців. Там, де останні це розуміли (як, приміром, на заводі Ельворті в Єлизаветграді), протестна активність була мінімальною. І навпаки, на державних підприємствах, що обслуговували армію і флот (Миколаїв, Херсон), незважаючи на порівняно високі заробітки і суворі репресії за участь у страйках й демонстраціях, у робітників виробився стійкий “протестний синдром”, який вправно використовували ліворадикальні політичні сили.

Будучи волею історичних обставин втягнутим у інспіровані Російською імперією колонізаційні процеси, населення України відрізнялося підвищеною рухливістю, яка неминуче входила у суперечність із притаманною українцям прив’язаністю до землі і властивою їм відразою до життя в урбанізованому середовищі. Українські родини охочіше виїздили на необжиті землі, ніж поповнювали лави робітників заснованих поруч з їхніми оселями заводів. Робоча сила у промисловості України, що бурхливо розвивалася у ході модернізаційних процесів другої половини ХІХ ст., формувалася переважно за рахунок “зайшлих” робітників-неукраїнців. Міста ставали осередками російських впливів і російської у своїй основі культури.

У такий спосіб вже у дореволюційний час на Сході й Півдні України було закладено фундамент для формування багатонаціонального (а по суті безнаціонального) промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від традицій і нівелювання особистості. Ці тенденції незмірно зміцнили у ході здійснення радянської модернізації. Завезені з усіх кінців країни робітники “перемелювалися” у заводському казані, швидко розстаючись із успадкованими від батьків звичаями й пріоритетними цінностями. Інтернаціоналістами їх робило саме життя, а ще більшою мірою – ідеологічна обробка у дусі національного нігілізму. Зміна життєвого середовища трансформувала соціальні орієнтири й моральні настанови, породила нові стереотипи поведінки й нову трудову мораль.

Радянська влада, принципово ігноруючи регуляторні механізми “купівлі-продажу”, відродила середньовічну практику “служіння” з відповідним “роздаванням” матеріальних благ, житла, посад, нагород тощо. Така “роздавальна” система найкраще приживалася саме у промислових регіонах, де необхідний для життя мінімум благ при майже повній відсутності ринку можна було дістати лише з рук влади як нагороду за “самовіддану працю”. Результат цієї праці теж суттєвою мірою не впливав на добробут людини – за винятком мізерних сум на підтримання життєдіяльності уся “додана вартість” поверталася у державну скарбницю.

Наслідком “роздавальної” системи, стократ посиленою масованою ідеологічною обробкою, стала готовність більшості населення УРСР жити за нав’язуваними владою правилами. Приймалися як даність патерналістська роль держави, ставка на зрівнялівку. Примітивне загравання

влади з “низами” суспільства породило антиелітизм і антиінтелектуалізм, підозрілість і неприязнь до “колишніх”. Місце релігійної ідентичності зайняв войовничий атеїзм, що виявив претензію на статус нової духовної константи. Нав’язувана владою система цінностей культивувала поверхове, спрощене ставлення до культури, яка обов’язково мала бути “зрозумілою масам”. Все, що не вкладалося у звичні рамки, оголошувалося “буржуазним” і було приречене на знищення.

Нова радянська ідентичність була позаетнічною і позанаціональною – всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави. Правляча партія розглядала модернізацію як засіб знеособлення, знищення суттєвих культурних відмінностей між націями і етнічними групами, їх інтеграції в радянську систему. Класовість радянської внутрішньої політики була своєрідною протиположністю її національній складовій.

Національність в радянській системі цінностей розглядалася як явище другорядне й тимчасове; у невизначеному майбутньому нації мали злитися воедино. Це, проте, не означало відмови радянської влади від інституалізації національності як на загальнодержавному і груповому, так і на індивідуальному рівні. Національність трактувалася як незмінна характеристика, дана людині від народження, і закріплювалася в паспортах. Досить поширеною відповіддю на таку політику, що була інструментом денационалізації й асиміляції, стала “криптоетнічність”. Вона виявлялася у приховуванні людиною свого етнічного походження чи у зміні паспортної національності під тиском обставин. Така ситуаційна етнічність допомагала виживати у тяжкі часи тоталітаризму, коли одна лиш національна належність часто ставала підставою для утисків і репресій.

Американський дослідник ідентифікаційних процесів в СРСР М. фон Гаген звертає увагу на непослідовність і суперечливість політики сталінського режиму в “українському питанні”, яка створила для нього чимало ускладнень. З одного боку, терор голодом і офіційний тиск на українські еліти послаблювали будь-які українські ініціативи щодо автономності в республіканській політиці. З другого боку, анексія Західної України була пов’язана з риторикою реалізації “давніх національних устремлінь”, що мала виразний ірредентистський підтекст. Ця риторика, яка була частиною офіційної комінтернівської пропаганди з часів V конгресу 1924 р., погано узгоджувалася із радянським баченням шляхів розвитку нової ідентичності і могла стимулювати визвольні ідеї²¹.

Після інкорпорації Західної України в УРСР радянська влада витратила чимало зусиль, щоб нав’язати населенню загальнорадянську, поза-

---

²¹Hagen M. von. States, Nations, and Identities: The Russian-Ukrainian Encounter in the First Half of the Twentieth Century // Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945). – Edmonton-Toronto, 2003. – P. 373.

етнічну й мінімальною мірою національну, систему цінностей. Результат виявився протилежним очікуваному. У протиборстві з владою вироблений західноукраїнським суспільством комплекс національної самосвідомості проявився настільки потужно, що відповідні світоглядні настанови й ціннісні орієнтації справили помітний вплив на формування національної ідеї після здобуття незалежності. І сьогодні місцева еліта досить послідовно підтверджує репутацію поборника етноорієнтованої національної ідеї, правих поглядів, євроатлантичної інтеграції, ліберально-ринкових реформ, християнських ідеалів. Давні культурні та історичні центри краю виступають осередками пасіонарності, що довів бурхливий спалах патріотичних почуттів під час “помаранчевої революції”.

Другим осередком пасіонарності, але з протилежним знаком, виступає Крим, який став частиною української території у 1954 р., а у 1991 р. дістав автономний статус. Домінуюче становище російської общини перетворило формально наднаціональну автономію на форпост обстоювання особливої, російської у своїй основі ідентичності. А повернення на півострів після десятиріч вимушеної відсутності 250-тисячної кримськотатарської спільноти, обтяженої власним травматичним досвідом, створило в Криму виразний феномен етнічної анізотропії – у трьох найбільших етнічних спільнот сформувалося різне бачення оптимальних шляхів розвитку АРК. Різноспрямованість інтересів і зовнішніх орієнтацій створює на півострові атмосферу латентної конфліктності, кінцевий результат якої важко піддається прогнозуванню.

“Помаранчеве протистояння” вивело на поверхню політичного життя ту вісь конфліктності, яка завжди була іманентно присутня в українських реаліях, але донедавна мала вигляд “стиснутої пружини”. Електоральні симпатії переросли у щось значно більше й вагоме, ставши лінією вододілу за ціннісно-світоглядними й культурно-мовними критеріями. Навколо В.Януковича групувалися переважно прагматики, В.Ющенко згуртував своїх романтично налаштованих прихильників навколо цінностей свободи, людської гідності, патріотизму. Наелектризований Майдан сприймав їх як симптоми оновлення й очищення і далеко не зразу розпізнав спроби базування ідеології “нового патріотизму” на етнонаціоналістичному (надто слабо сумісному з пріоритетними європейськими цінностями) фундаменті. Обґрунтувати легітимність за допомогою етнонаціоналістичної риторики виявилось значно легше, ніж створювати високі стандарти управління і нові еталони лідерства, базовані на пріоритеті національних інтересів.

Історики, мабуть, ще довго сперечатимуться, чи були події кінця 2004 р. революцією і чи була ця революція “помаранчевою”. Фактом є лише пробудження на ґрунті “антикучмізму” могутньої духовної енергії мас, причому не лише на заході і у центрі України, але й на її сході. Саме “пробудження Сходу” стало найбільшим шоком для львівських інтелектуалів, які звикли представляти західноукраїнську регіональну іден-

тичність як еталон українськості. На сторінках “Львівської газети” В.Вітковський з тривогою писав про те, що Львів і Галичина уже не повинні вважати себе “українським П’ємонт” – центр політичної активності українського громадянства перемістився на Південь і Схід, і не варто бачити в цьому “олігархічні технології” чи наслідки підкупу або зомбування. “Інше питання – куди саме поведе країну цей новоявлений П’ємонт?”²²

Перемогу команди В.Ющенко на президентських виборах значною мірою забезпечили консолідаційні гасла, які виголошувалися на Майдані. Наголос на загальнонаціональних, а не етнічних пріоритетах вселяв надії на можливість зближення Заходу і Сходу, формування зрілої політичної нації й дієздатного громадянського суспільства. Але оскільки декларації дуже швидко розійшлися з реальними справами, ефект роз’єднання двох частин України лише посилювався, чим вправно скористалися радикали з обох сторін.

Сьогоднішній стан “розколотості” суспільної свідомості в Україні – розплата за схильність до соціальної міфотворчості, наслідувальну стратегію, нечіткі орієнтири і етнократичні тенденції в гуманітарній політиці. Український соціум не зразу розпізнав ту міну уповільненої дії, яка закладалася у суспільну свідомість ідеологемою “двох Україн”, особливо у тому її крайньому вияві, коли одна її частина представлялася поборницею демократії, а другій приписувалася роль “п’ятої колони московського імперіалізму” (Л.Лук’яненко)²³. Сформований на цій основі імідж “донецьких” швидко набув гостро негативного відтінку, а весь східний регіон дістав репутацію криміналізованого, “бандитського”. Розкручений у такий спосіб груповий бренд виявився ядром маніпулятивних технологій, застосовуваних під час президентських виборів 2004 р. і після перемоги В.Ющенко.

Дослідження, здійснене упродовж 2005 р. Центром Разумкова за участю Європейського інституту Університету Цюріха в рамках проекту “Схід-Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності”, виявило доволі контрастну картину поляризації розбіжностей у поглядах громадян різних регіонів. Наявність кількох конкуруючих українських національних проектів, за висновками соціологів, стала передумовою для свідомого (і результативного) використання технологій “розколу” країни на регіональні зони. Те, що частка “єврооптимістів” зменшуватиметься у напрямі “Захід – Схід”, можна було передбачити. Однак певною несподіванкою стало те, що на п’ятнадцятому році незалежності близько половини громадян все ще хотіли б відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи (хоча понад половина з них визнали, що за сучасних умов зробити це нереально).

²²Львівська газета. – 2005. – 25 квітня.

²³Персонал Плюс. – 2004. – № 26.

І якщо на Заході України таке бажання висловили лише 16,3% опитаних, то в Центрі їх було 52,7%, на Півдні – 73,4%, на Сході – 51,7%. Прибічників євроінтеграції на Заході виявилось 64,6%, у Центрі 45,9%, на Півдні 23,9%, на Сході 29,6%²⁴.

Результати парламентських виборів 2006 р. ще довго будуть аналізуватися з точки зору самоідентифікації індивідів і суспільних груп. Неважко передбачити, що головним ракурсом досліджень буде територіальний, бо саме у цій сфері найвиразніше простежуються нині орієнтаційні уподобання. Утруднюватиме аналіз своєрідність партійної структуризації – на правому фланзі українського політичного спектра опинилися і прагматики з Партії регіонів, і національні романтики з НСНУ, центр не має доступу у законодавчу гілку влади, а партійна орієнтація БЮТ лишається доволі невизначеною.

Поки що очевидне одне: обриси регіональної ідентичності в Україні відтворили поширений, але досі малодосліджений феномен множинної лояльності, який особливо виразно виявляється у нестійких демократіях в умовах невизначеності вибору. Україна являє собою якраз той випадок, коли суперечлива “двовекторність” у політиці влади активізувала ті групові прояви регіональної етнокультурної самобутності, які вкладаються у формулу “двокультурної ідентичності” і у “спокійному” стані мають вигляд нейтральних. Але початок ХХІ ст. продемонстрував наявність багатьох підводних каменів, здатних виникати на ґрунті “свідомісного дуалізму”.

Ситуація електорального розколу, легітимізована місцевими виборами 2006 р., підтвердила висновок соціологів про відсутність в сучасному українському суспільстві консенсусної політичної культури і відповідно – про існування регіонального феномена конфліктних політичних культур. Витримали перевірку виборами і результати дослідження впливу регіоналізму на найважливіші функції політичної культури (орієнтаційну, інтеграційну, активаційну), здійснювані у рамках моніторингового проекту “Українське суспільство” упродовж 1994 – 2006 рр., зокрема, висновок про наявність в Україні двох (і навіть трьох) різновидів регіоналізму. У Західному регіоні його ядром є ідея збереження унітарності української національної держави. На Сході превалує регіоналізм самодостатності, в якому на перше місце виходить захист інтересів територіальної спільноти. В АРК у фокусі регіональної самоідентифікації перебуває ідея соціокультурної відокремленості. Вод-

---

²⁴ Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії-2006: відмінності, протиріччя, перспективи єдності. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу. – К., 2006. – С. 4-12.

ночас не підтвердилося припущення соціологів про наближення громадян України у своїх уподобаннях до центристської платформи²⁵.

Отже, проблеми формування національної (загальногромадянської) ідентичності, вироблення інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів політичної взаємодії лишаються в Україні надзвичайно гострими. Певні надії на примирення регіональних еліт пробудило підписання Універсалу національної єдності і прихід до влади прем'єр-міністра В.Януковича; останній представляє “умовний Схід” України, який відчував себе ущемленим після президентських виборів. Домовленості провідних політичних сил змінили ситуацію – з'явилася можливість збудувати міст через “цивілізаційний розлам”, зняти надуману проблему “двох Україн”. Але консолідувати суспільство неможливо за допомогою одних лише гасел, і далеко не все тут залежить від суб'єктивних бажань. Лише тоді, коли влада визначить відповідну до викликів XXI століття стратегію розвитку і вживе ефективних заходів до її послідовного впровадження в життя, а суспільство і еліти навчаться узгоджувати різноспрямовані інтереси, можна буде говорити про передбачуваність політичного процесу і відвернення соціальних ризиків.

---

²⁵ *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94 – 122.